

Kun voimalaitos kelpasi nähtävyydeksi

Arvio teoksesta Sutinen, Ville-Juhani. *Neukkuturismi. Neuvostoliiton matkailun historia*. Tampere: Vastapaino. 2020. 463 s. ISBN 978-951-768-817-8.

Ville Häkkinen

Vankileirikirjalla *Luiden tie* (2019) Tieto-Finlandia-ehdokkaana ollut Venäjän, Neuvostoliiton ja Itä-Euroopan tuntija Ville-Juhani Sutinen on uusimmassa tietokirjassaan perehtynyt neuvostoturismiin, monille tuttuja mielikuvia herättävään mutta kokonaisuutena tuntemattomaksi jäävään ilmiöön. Turismin ja matkailun rooli oli yhteiskunnallisesti ja poliittisesti tärkeä kautta koko Neuvostoliiton historian.

Sutinen ymmärtää 'neukkuturismin' sekä maan sisäisenä ilmiönä että ulkosuhteiden työvälineenä. Teoksen lähdeaineisto koostuukin sekä neuvostoliittolaisesta matkailumainonnasta ja matkaoppaista että venäläisten ja ulkomaalaisten matkakertomuksista aina 1920-luvulta alkaen. Mukana on dokumentteja politiikan ylätasolta populaarikulttuuriin, ja näiden pohjalta Sutinen pystyy tarjoamaan kattavan ja jäsennellyn kuvan moniulotteisesta aihealueestaan.

Perinpohjainen teos on jäsennetty kronologisesti aikakausittain. Näiden sisällä kirjan luvut on vielä jaettu teemoittain neuvostoliittolaisten kotimaan- ja ulkomaanmatkailuun sekä ulkomaalaisten matkailuun Neuvostoliitossa. Selkeä jäsenitys puolustaa paikkaansa, mutta jättää myös tiivistämisen varaa; tässä muodossa kerrontaan tulee väistämättä toisteisuutta. Etenkin anekdootteja turistien kontrollista ja matkaohjelmaan uitetusta propagandasta kerrataan useampaan otteeseen eri aikakausilta. Ehkä hieman yllättäen kirjan kattavin ja mielenkiintoisin anti ovat kuvaukset neuvostoturismin laajimmasta mutta vähiten tunnetusta puolesta – neuvostokansalaisten kotimaanmatkailusta.

Turismi järjestelmän palveluksessa

Venäläisen turismin kansalliset juuret ulottuivat tsaarinajalle. Sieltä periytyivät ajatus matkailusta yksilöä kehittävästä ja sivistävästä toimintana sekä kaikista perinteisimpien matkakohteiden, kuten Krimin ja Kaukasian kylpyläseutujen maine. Pian Venäjän vallankumouksen jälkeen valistukselliset turismi-ihanteet otettiin myös neuvostovenäläiseen käyttöön antamalla niille sosialistinen merkitys työläisväestön

henkisen ja fyysisen terveyden vaalimisessa. Teoksen keskeisiä huomioita onkin, että venäjän kielen käsite *turizm* kattoi viihteen ja vapaa-ajan lisäksi myös matkailun hyötynäkökulman: “Saat nähdä sellaista mitä et ole koskaan ennen nähnyt, ja se avaa silmäsi, opit ja kasvat. -- Sitten palaat kaupunkiin työskentelemään, kamppailemaan, mutta aika ei ole mennyt hukkaan: olet tullut vahvemmaksi ja rikkaammaksi. Sitä on turismi”, visioi *Komsomolskaja Pravda* -lehti jo vuonna 1926 (s. 54). Näin neuvostoturismi saatiin vähintään retorisesti erotettua ‘hyödyttömästä porvarillisesta turismista’.

Vaikka rahkeita koko kansan matkailulle ei vielä Neuvostoliiton alkuvuosikymmeninä ollutkaan, visiot sen kehittämisestä olivat neuvostojärjestelmän yhteiskuntasuunnittelulle tyypillisen massiiviset. Jopa Stalinin vainojen aikana 1930-luvulla lomahotelleja rakennettiin yhä enenevässä määrin; jo pelkkä lupaus työn sankaria odottavasta lomasta oli tärkeä propagandaväline. Toinen maailmansota katkaisi turismin kehityksen, ja varsinaisesti matkailu pääsi uudelleen vauhtiin 1950-luvun suojasään myötä. Sekä kotimaan- että ulkomaanmatkailu kasvoivat tasaisesti aina Neuvostoliiton hajoamiseen saakka.

Sutinen muistuttaa, että yksin Neuvostoliiton valtava maantieteellinen laajuus ja sen kansojen monikulttuurisuus tarjosi aidosti huimaavia matkailuelämyksiä. Näiden eksotisointi ja estetisointi otettiin myös tehokkaasti käyttöön matkailumainonnassa. Matkailijoita ohjattiin valikoitujen nähtävyyksien äärelle, jotka edustivat sosialistisen isänmaan parhaita puolia niin luonnon, kulttuurin kuin arkkitehtuurinkin kautta. Sosialismin voittokulun hengessä nähtävyyksiksi kelpasivat myös tehtaat, voimalaitokset ja rakennustyömaat. Runoilijat, viihdelaulajat, kirjailijat ja elokuvantekijät pantiin tuottamaan matkailumainontaan vertautuvaa neuvostomaan ihmeiden ylistystä. Samalla suljettu valtio teki välttämättömyydestä hyveen – matkailu ulkomaille oli äärimmäisen rajoitettua, mutta kukapa sellaista kaipaisikaan, kun kotimaasta löytyi jo kaikkea! Sutinen päätyy toteamaan, että kaikista puutteistaan huolimatta neuvostoturistille tarjotut elämykset olivat kenties “lähimpänä sitä paratiisia, jonka sosialismi oli ihmisille luvannut” (s. 61).

Ekologista näkökulmaa teokseen tuo kuvaus siitä, kuinka matkailun tarkoituksena oli myös luonnon valloittaminen ja luonnonesteiden voittaminen. Ilmiön keskeisimpänä suuntauksena oli jo 1930-luvulta alkaen arktisen alueen kartoitus, valloitus ja ottaminen hyötykäyttöön, turismi mukaan lukien. Näkökulmaa olisi voinut myös suurelle yleisölle tarkoitettussa tietokirjassa problematisoida pidemmälle. Ilmastonmuutos, herkün Arktoksen hyötykäyttö ja Koillisväylän avautuminen ovat nykyään tuon tuosta otsikoissa. Ja yhä edelleen *Rosatomflot*, Venäjän valtion ydinjäänmurtajalaivasto, tarjoaa maksukykyisille turisteille risteilyjä aina pohjoisnavalle saakka.

Propagandan vastapainoksi Sutinen tuo kiihkottomasti esille neuvostoturismin epäkohtia. Yksilön kokemuksen tasolla matkailu ei luonnollisestikaan aina vastannut ihanteita. Turismi-infrastruktuuri ei koskaan pystynyt täysin vastaamaan kysyntään, ja suosituimmat kohteet kärsivät toistuvasti ruuhkaantumisesta. Matkailu säilyi rajallisena hyödykkeenä, ja sen kontrollointia käytettiin välineenä hierarkian vahvistamisessa ja työläisten palkitsemisessa. Matkailu edellytti sekä kunnossa olevaa sisäistä passia että työpaikan tai ammattiliiton myöntämää *putevka*-kuponkia, joka kattoi suurimman osan

matkakuluista. Eriarvoistava talousjärjestelmä johti rinnakkaistalouteen, jossa *putevkat* olivat yksi epävirallisista valuutoista.

Sutinen käsittelee erikseen neuvostokansalaisten ulkomaanmatkailua. Syystä; matkailijamäärät olivat kotimaanmatkailuun nähden marginaaliset, ja neuvostobyrokraatia kohdistui erityisen ankarana niihin harvoihin, joille myönnettiin lupa matkailla kapitalistisessa lännessä. Valtio halusi kontrolloida paitsi matkalaisten ohjelmaa, myös käytöstä, ulkonäköä ja yleistietoa. Heidän tuli toimia esimerkillisinä neuvostomannekiineina, jotka saattoivat tarpeen vaatiessa laittaa jauhot suuhun Neuvostoliittoa takapajulaksi epäileville länsimaalaisille. Tässäkään tapauksessa todellisuus ei vastannut propagandistisia tavoitteita, vaan neuvostomatkaileijoiden kömpelyys herätti nöyryydyksen tunteita ja antoi aihetta kaskuihin, jotka tunnettiin niin lännessä kuin kotimaassakin.

Toisaalta kirjasta käy ilmi aikalaiskokemusten moniäänisyys. Runoilija Vladimir Majakovskin kaltaiset etuoikeutetut matkajat rohkenivat pisteliääseen kritiikkiin (s. 86–87). Säännönmukaisesti matkaohjelmaan sisällytettiin ideologisia kulttikohteita, kuten lähes joka puolelta maata löytyviä Leninin elämään liittyviä muistamisen paikkoja, mutta paikalliset osasivat suhtautua tähänkin pakkopullaan pitkämielisesti. Virallista ohjelmaa täydennettiin usein omaehtoisella vapaa-ajanvietolla. Sutinen korostaa, että aivan samoin kuin läntisessä turismin kulttuurissa, myös neuvostoihmiselle lomailu oli kaikista valistuksellisista ihanteistaan huolimatta arjen säännöistä irrallinen, karnevalistinen elämämpiiri, jota täplittivät vaikkapa lähes säännönmukaisiksi kuvatut lomaromanssit. Irto-suhteiden syntyä edesauttoi se rakenteellinen seikka, ettei perhelomia juuri tunnettu, vaan *putevkoja* myönnettiin yksilöperustein, jolloin puoliset lomailivat kumpikin tahoillaan.

Lieveilmiöt kertovat jotain universaalia ihmisyydestä, niin inhimillisestä uteliaisuudesta, pienenkin tottelemattomuuden ilkkurisesta ilosta kuin mukavuudenhalusta, johon valtio joutui lopulta taipumaan:

Enää etusijalla ei ollut korjattava työläinen, vaan kulutus ja nautinto. Tämä oli hiljainen arjen tason vallankumous, jonka tarpeisiin viranomaiset vastasivat joskus penseästi, mutta vastasivat kuitenkin. (s. 367.)

Vaikka neuvostoturismi oli lähtökohtaisesti luotu erottautumaan länsimaisesta, se sai vuosien myötä yhä viihteellisemmän luonteen. Samalla esimerkiksi aiemmin pannassa olleet tsaarinajan nähtävyydet muuttuivat pikkuhiljaa osaksi neuvostoturismin kaanonin.

Pyhiinvaeltajat, kanssamatkustajat ja turistit

Myös ulkomaalaisten matkailu Neuvostoliitossa käsitellään erillisenä ilmiönään, jossa alkuvuosien äärimmäinen marginaalisuus vertautuu myöhempään massaturismiin. 1920- ja 30-luvuilla maahan päästetyt matkailijat olivat suosiollisia tai sellaisiksi luuloteltuja kulttuurimatkaileijoita, joiden odotettiin osallistuvan positiiviseen propagandaan. Myötäsukaisimmat tekstit saivatkin paljon julkisuutta Neuvostoliitossa, kun taas kriittiset äänit vaiettiin kuoliaaksi. Sutinen jaottelee Neuvostoliiton-kävijät

myötämielisiin vasemmistolaisiin eli ‘pyhiinvaeltajiin’, hyödyllisiksi katsottuihin mutta ajoittain omapäisiin ‘kanssamatkustajiin’, sekä ensisijaisesti lomailuun keskittyneisiin ‘turisteihin’. Ryhmien rajat olivat luonnollisesti diffuuseja, ja kuten teos toistaa, kaikille yhteistä oli tarkkaan kontrolloitu matkaohjelma ja kohteiden valikointi oletettuja odotuksia vastaaviksi.

Sutisen lähteinä käyttämien matkakertomusten joukossa on esimerkiksi Olavi Paavolaisen jälkeensä jääneistä papereista koostettu *Volga virtaa nyt Moskovaan* (2016). Tässä yhteydessä Sutinen pääsee analysoimaan tarkemmin matkakertomusten tyyliä, vaihtelevaa kriittisyyden ja ihailun suhdetta ja niiden syitä. Vaikka Paavolainen tapasi briljeerata Neuvostoliiton-tuntemuksellaan, Sutinen osoittaa tämän lopulta kulkeneen jokseenkin vakiintuneita turistireittejä ja tyytyneen hänelle orkestroitua ja kontrolloitua ohjelmaan, aivan kuten muutkin aikakauden ‘kanssamatkustajat’.

Suomalaisille matkailijoille on omistettu erillinen luku, mikä puolustaa paikkaansa myös muuna kuin suomalaislukijalle tehtynä palveluksena. Idänmatkailun huippuvuosina 1970-luvulla jopa kolmasosa Neuvostoliittoon saapuvista länsimaisista matkailijoista oli suomalaisia. Venäläisen *turizm*-käsitteksen, elähdyttävän työläismatkailun hengessä alkanut toiminta kehittyi varsin nopeasti viihde- ja vapaa-ajanmatkailuksi, jonka vetovoimaa edullinen alkoholi ei ainakaan vähentänyt. Sutinen ei väistele huonomaineisen vatkaturismin käsittelyä, mutta muistuttaa, että varsinaisia häiriköitä suomalaisista oli pieni mutta äänekäs joukko, jota neuvostovaltio aikansa siedettyään alkoi kurittaa varoituksena muille; – 1980-luvulla humalaisesta riehumisesta eli Neuvostoliiton rikoslain mukaan ‘huliganismista’ määrättiin jopa työleirituomioita. Valvonta ja poliittinen ohjaus olivat aina läsnä niin suomalaisille kuin muillekin, mutteivat lopulta koskaan pystyneet täysin hillitsemään turistien tiedonjanoa. Kömpelöt kontrollin keinot ja fasadien ylläpito tuottivat enemmän negatiivista julkisuutta kuin se neuvostoarki, jolta turisteja yritettiin suojella. Etenkin 1960-luvun jälkeen kontrollissa oli yhä enemmän aukkoja ja epävirallista ja epämuodollista yhteydenpitoa – maailmankuvat avartuivat puolin ja toisin.

Kuvaavaa neuvostojärjestelmälle oli, että erilaisia turismi-instituutioita perustettiin, lopetettiin sisäisten valtataistelujen melskeissä, ja perustettiin uudelleen toisennimisinä ja eri ministeriöiden alaisuuteen. Sutinen huomauttaa, että neuvostoturismin synonyymiksi sittemmin noussut Inturist-matkatoimisto menestyi politisoidussa kilpailussa kaupallisuudestaan huolimatta – tai juuri sen ansiosta, tulihan kovan valuutan hankkimisesta vuosikymmenten mittaan yhä suurempi motivaatio länsituristien vastaanotolle. Intouristin johdolla matkailu ammattimaistui ja arkipäiväistyi 1970-luvulle tultaessa. Tiukimpia muodollisuuksia purettiin, kolhoosivierailut kehittyivät viininmaistajaisiksi – viihtyminenkin oli sallittua.

Ei ainoastaan vatkasta

Tämänkaltaista aihetta käsittelevä kirjallisuus joutuu väistämättä kohtaamaan tietyt itäiset stereotyypit, esimerkiksi neuvostomaan ankeuden, Potemkinin kulissit, salaisen poliisin urkkijat, vatkaturismin, prostituution ja mustanpörssin kaupan. *Neukkaturismi* tarttuu aiheeseen kaunistelematta, mutta samalla stereotypioita purkaen. Teoksen merkittävin ansio onkin ‘neukkaturismin’ normalisointi ja demystifiointi. Jo

esipuheessa Sutinen muistuttaa “ettei matkailu Neuvostoliitossa ollut absurdi satumaailma, jossa mitä tahansa saattoi sattua. Se ei myöskään ollut pelkkä aggressiivisen kontrollin väline, jonka takia jokainen hotelli oli täynnä salakuuntelulaitteita.” (s. 10.) Inhimillisen elämän ja kontrolliyhteiskunnan kohtaamiset saavuttivat joskus suorastaan absurdeja piirteitä: siinä, missä yhdelle turistille tulkkien ja oppaiden jatkuva holhous oli riesa, toinen, vierasta neuvostomaata pelkäävä, saattoi ilomielin antautua oppaiden huolenpitoon.

Aiheellisesti Sutinen myös huomauttaa, että tietyt takapajuisuuden stereotyypit ovat seuranneet Venäjää aina tsaarinajoista Neuvostoliiton myötä nykypäivään. Esimerkkinä käytetty amerikkalaisen kulttuurimatkailijan motkotus hotellihuoneen epäsiisteydestä (s. 208) saattaisi yhtä hyvin olla suomalaisturistin mielipidekirjoitus 1990-luvulta. Teoksen kiihkottomaan tyyliin nähden kauneusvirheeltä kalskahtaa vain ‘neukku’ -termin viljely otsikosta alkaen läpi koko teoksen. Sutinen perustelee, että käsitteen tarkoitus on kuvastaa kokonaisuutena kaikkia neuvostojärjestelmään kuuluvia ilmiöitä, mutta tämän lukijan korvaan se kalskahtaa tarpeettoman pejoratiiviselta.

Teoksessa näkyy Sutisen Neuvostoliitto- ja Venäjä-asiantuntemus; kerronta etenee vaivattoman tuntuisesti ja sitä väritetään siellä täällä alkuperäislähde-esimerkeillä. Silti kyseessä ei ole pelkkä anekdoottikokoelma, vaan faktat ja kontekstointi pysyvät hallussa kautta linjan. Jos teosta lukisi tieteellisenä tutkielmana, saattaisi huomauttaa siitä, että metodologisessa mielessä lähdeaineistoa käsitellään kuitenkin varsin konventionaalisesti referoiden. Lisäksi sinänsä kattavassa tutkimuskirjallisuudessa tukeudutaan lähinnä Anne Gorsuchin, Diane P. Koenkerin ja Michael David-Foxin kaltaisiin varmoihin nimiin, vaikkakin mukana on ilahduttavasti myös venäläistä kirjallisuutta. Kaikkinensa kyseessä on kuitenkin vahvan asiantunteva ja laajaan alkuperäislähteistöön perustuva tietokirja.

Visuaalisesti *Neukkurismi* on taittoa myöten äärimmäisen tyylikäs, huolellisesti laadittu potpuri neuvostoajan matkailukuvastoa. Tyylieltyjä kokosivun matkailujulisteita pysähtyy ihailemaan. Paholaisen asianajaja voisi tietysti kysyä, missä määrin tällainen neuvostonostalgian viljely esteettisenä elementtinä palvelee kokonaisuutta, missä taas tulee tarpeettomasti uusintaneeksi juuri samoja vuosikymmeniä vanhoja stereotypioita, joita purkamaan teos on ryhtynyt. Sutinen tekee myös onnistunutta kuva-analyysia matkailumainoksista ja yleisesti matkailuun liittyvästä kulttuurisesta kuvastosta. Sitäkin harmillisempaa on, että monessa tapauksessa tekstissä käsitellyt kuvat ovat jääneet uupumaan muuten mainiosta kuvituksesta.

Teoksen pohjavirtana kulkevat muutamat niistä lukuisista paradokseista, joita neuvostojärjestelmän ideologian ja reaalityodellisuuden ristiriidat tuottivat. Vaikka luonnossa liikkuminen oli yksi terveen *turizmin* ihanteista, vapaa vaellus kartan ja kompassin kanssa vertautui herkästi vakoiluun. Vaikka aktiivinen toimijuus ja itsensä kehittäminen kuuluivat neuvostoturismin ihanteisiin, itse lomamatkat olivat tarkkaan kontrolloituja ja ohjelmoituja suoritteita, ‘tuottavaa lepoa’ tieteellisen sosialismin hengessä. Koska ulkomaalaisille haluttiin antaa ylitsevuotavan myönteinen kuva Neuvostoliitosta, käänttöpuolena heidän matkailuaan kontrolloitiin jos mahdollista vielä omaa kansaakin tiukemmin. Jatkuva onnistumisen ja menestyksen todistamisen tarve

kääntyi itseään vastaan kerta toisensa jälkeen. Vaikka neuvostojärjestelmä pyrki turismin kautta luomaan entistä parempia neuvostoihmisiä, todellisuudessa matkailun edistäminen pakotti lopulta neuvostojärjestelmän tarjoamaan vähä vähältä vapauksia sekä ulkomailta saapuville että kotimaassa liikkuville turisteille – lisäämään juuri sitä epävirallista kanssakäymistä, joka väistämättä oli vaikuttamassa koko järjestelmän legitimititeettikriisiin.

Neukkukurismi on ensimmäinen kokonaisvaltainen suomenkielinen teos neuvostomatkailusta kulttuurisena ja poliittisena ilmiönä kautta vuosikymmenten. Teos on kaikin puolin laadukkaasti tehty, tekijän asiantuntemus ja innostus aihealueeseen kannattelee myös lukijan kiinnostusta hienoisesta toisteisuudesta huolimatta. Poliittisorientoituneelle lukijalle se esittelee niitä poliittisen vaikuttamisen keinoja, joita nykyään soft poweriksi kutsutaan; kuinka turismin kokemus on aina osaltaan myös matkanjärjestäjän konstruktio ja tämän tavoitteiden väline. Loppusanoissaan Sutinen huomauttaakin, että erilaisia kanonisoituja 'elämyksiä' uusintavat nykyturistit lienevät tässä suhteessa lähempänä neukkukuristeja kuin itse arvaisivatkaan.

FT Ville Häkkinen työskentelee yleisen historian tutkijatohtorina Jyväskylän yliopiston historian ja etnologian laitoksella.

Kirjallisuus

Paavolainen, Olavi. 2016. *Volga virtaa nyt Moskovaa: kirjoituksia Neuvostoliitosta*. Toimittaneet Ville Laamanen & H. K. Riikonen. Helsinki: Kustannusosakeyhtiö Teos.

Ropponen, Ville & Ville-Juhani Sutinen. 2019. *Luiden tie: Gulagin jäljillä*. Helsinki: Like.